

ПЕРІОД ДЕСАКРАЛІЗАЦІЇ КНИГИ (друга половина XVI — XVIII ст.)

На українських теренах період десакралізації книги та згасання книгописання тривав з середини XVI до кінця XVIII ст., хоча й у XIX ст. ще створювалися рукописні кодекси, однак це були унікальні випадки, здебільшого пов'язані з розселеними по Україні російськими старообрядницькими общинами. Занепад рукописної книги був спричинений не лише поширенням книгодрукування, а й тим, що винахід друку викликав кардинальні зміни у сприйнятті тексту. На зміну читанню вголос, коли текст сприймався як безпосередній голос авторитетного автора, з поширенням друку і появою багатьох однакових книг попереднє розуміння авторитетності витісняється візуальною організацією знань. Надрукована книга з мудрості, яка "промовляє", перетворилася на утилітарне джерело пізнання.

В Україні рукописна книга побутувала довше, ніж в Європі, де її занепад – у зв'язку з надзвичайно швидким та інтенсивним поширенням книгодрукування – спостерігається уже в XVI ст.

Щоправда, українська рукописна книга з другої половини XVI ст. суттєво "демократизується" – на цей час вона переписується в основному півуставом. Це стосується як літургійних кодексів, так і книг для приватного вжитку (аналогічне явище спостерігається і в болгарському та сербському книгописанні). Проходячи еволюцію від форм наближених до уставу, півустав поступово змінюється, набуваючи більш простого, "демократичного" вигляду. В цей же час паралельно з півуставом у книгописанні використовують скоропис. Однак книг, переписаних ним, збереглося дуже мало. В основному це продукція приватного користування або юридичні тексти: Литовські статuti, сеймові ухвали, збірники повчань і проповідей, твори отців церкви, релігійно-полемічні тексти, конспекти студентів Києво-Могилянського колегіуму тощо. Тут ми не розглядаємо канцелярську книжкову продукцію XVI – XVIII ст., а саме, книги, що виникали як продукт діяльності урядових канцелярій (так звані "метрики") і судово-адміністративних місцевих органів, де фіксувалися нотаріальні та судові акти. Літургійних книг, виконаних скорописом, не зафіксовано зовсім, і це зрозуміло: книга мала бути зручною для

читання в погано освітлених храмах та й сам процес переписування таких кодексів розглядався як служіння Богові, і не міг виконуватися канцелярським письмом – скорописом, суто світська сфера вживання якого була чітко обмеженою. Окрім того, щоб писати скорописом, потрібно було цьому спеціально вчитися, а такої можливості більшість переписувачів не мала.

РЕПЕРТУАР

Репертуар рукописної книги з другої половини XVI ст. дещо розширюється порівняно з попереднім періодом. Очевидно, на нього впливали замовники, для потреб яких виготовлялися копії. Навіть після того як у Львові, а згодом і в інших містах почали виникати друкарні, книгописання продовжувало існувати, бо друкарський верстат ще не міг забезпечити зростаючої потреби в книгах. Взяти хоча б той факт, що навіть Львівське Ставропігійське братство, яке друкувало книги, окремо купувало папір “Мінеї писати”¹.

Абсолютна першість у тогочасному репертуарі й надалі належить книгам уставного кола. Серед них найбільше Євангелій, наступними за кількістю є Апостоли, причому, в цей період роблять копії зі стародруків, про що мова піде далі. Не менше було й Псалтирів, які використовували і при Службі Божій, і при поховальних обрядах, і для навчання.

Збереглося також багато списків нотолінійних **Ірмологіонів** (каталог українських та білоруських нотолінійних Ірмологів XVI – XVIII ст. Юрія Ясиновського налічує близько 70 кодексів кінця XVI – середини XVII ст.)². Цікаво, що за період із середини XVII до кінця XVIII ст. кількість переписаних літургійних книг різко зменшується за винятком Ірмологіонів, які переписують дуже часто судячи з кількості збережених примірників (за каталогом Юрія Ясиновського більш ніж 970)³. І це не дивлячись на те, що з 1700 р. вони регулярно друкуються у Львові значними тиражами.

Серед нелітургійних книг найбільшою популярністю користувалися **Бесіди Йоана Златоуста на Євангелії** і його ж збірники **Повчань** (“слів”), а також **Маргарити, Златоструй та Ізмарагд**, до складу яких увійшли “слова” й інших отців церкви. Переписували і **Бесіди Макарія Єгипетського, Слова постнических Никона Чорноризця, Пандекти Никона Чорногорця, Печерські Патерики, Листвичники, Хронографи, Діоптру Віталія ієродиякона, Повість про Варлаама та Йоасафа**. Другу сходинку за розповсюдженістю займають книги церковного права: **Устави, Номоканони, Кормчі**.

У другій половині XVI ст. поряд з популярним перекладом **Євангелія учительного Йоана IX Агапіта**, яке в історії української книги відоме як **Євангеліє учительне Калліста**, з’являється і набуває значного поширення новий тип **Євангелій**

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДІАЛ) Ф. 129, оп. 1, спр. 1044

² Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмологі 16 – 18 століть, Львів, 1996

³ Там само

учительних – книг, що містять проповіді на недільні уривки Євангелій. Нерідко до недільних додавалися ще й проповіді на свята та інші твори. За класифікацією Галини Чуби Євангелія учительні можна поділити на три типи: книги першого, найбільш поширеного типу, спираються, переважно, на польські протестантські та католицькі збірники повчань; автори другого типу, що виник в Галичині, мали на меті передусім пояснити уставний євангельський уривок, витлумачити його метафоричний зміст; в основу третього типу лягло перше видання Постили ("Ростylli") Миколая Рея¹. З'являються й переклади Святого Письма "из языка бльгарского (тут йдеться про церковнослов'янську) на мову роускую... просту" (тодішню українську книжну мову). За приклад може служити переклад Четвероевангелія, зроблений у середині XVI ст. і оформлений в такому відомому рукописі як Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр. (іл. на кольоровій вклейці).

Окрему позицію займають, так звані, рукописні "збірники". До цієї категорії дослідники відносять здебільшого книги, склад яких був несталим, оскільки вибір статей залежав від уподобань переписувача та актуальності чи доречності (на його думку) тієї чи іншої статті. З огляду на це, цікавим є збірник (зберігається у РНБ), переписаний у 1568 р. в Ярославі над Сяном (тепер територія Республіки Польща). Він містить старозавітні тексти із чотирьох книг Біблії, видрукованої Франциском Скориною в Празі у 1517 – 1519 рр., тлумачення на Євангеліє Йоана Златоуста, а також **Слово... Єфрема о книжном чтенії та Слово нъкоего черноризца о кнъгах**.

В кінці XVI – першій половині XVII ст. в Україні з'являються та інтенсивно поширюються в рукописному вигляді релігійно-полемічні твори пов'язані, здебільшого, з дискусією довкола церковної унії. Саме завдяки рукописним копіям до нас дійшли твори Івана Вишенського, Герасима Смотрицького, **Вопроси і отвіти православному з папіжником Василя Малюшицького, Отпис на другий лист Іпатія Потія** (написаний полемістом, що підписався як Клірик Острозький), **Палінодія Захарії Копистенського** (цей твір було надруковано лише у XIX ст.), статті із збірника полемічного звучання, переписаного в 1644 р.: **Для чого не можемся згодити з римлянами, Артикули віри святой православной кафолической та ін.**

Збереглося чимало рукописних копій з друкованих полемічних видань. Найбільш часто копіювали **Апокрисис Христофора Філалета та Отпис на лист Іпатія Потія разом з Історією о... разбойническом Ферарском albo Флоренском синоді**.

Іншим популярним жанром рукописної книги цього періоду було літописання. Збережені до нашого часу літописи у більшості випадків мають компілятивний характер, входячи до збірників з творами на історичну тематику. За класифікацією Юрія Мицика², українські літописи того часу можна поділити на дві великі групи:

¹ Чуба Г. Українські учительні Євангелія // Рукописна україніка. Львів, 1999, с. 294 – 302

² Мицик Ю. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978, с.17

1) узагальнюючі твори; 2) місцеві літописи. Першу групу в свою чергу можна поділити на три підгрупи. До першої вчений зараховує твори, що узагальнюють події всесвітньої історії. Сюди відносять український хронограф 2-ї редакції, відомий під назвою **Літописец си ест кройника**, найбільш цікавим серед десяти збережених списків якого є збірник Леонтія Боболинського 1699 р., що зберігається в бібліотеці Польської академії наук в Кракові. До другої підгрупи належать твори, що описують події вітчизняної історії. З-поміж них варто згадати **Густинський літопис** – перший відомий узагальнюючий твір з історії України (один із його списків, зроблений у 1670 р. ієромонахом Михайлом Лосицьким, виявлено в Густинському монастирі, зараз рукопис знаходиться в РДБ), **Кройнику Теодосія Софоновича**, де висвітлено події до 1673 р. (збереглися численні копії кінця XVII – XVIII ст. зокрема у РНБ два списки, в РЦДАДА і навіть у Швеції¹, компіляції **Пантелеймона Кохановського** (Юрій Мицик вважає, що саме їх під назвою **Синопис** було видано друком у Києві 1672 р.). Третя підгрупа – це козацькі літописи, в центрі уваги яких події козацьких воєн середини XVII ст. та частково історія Гетьманщини XVIII ст. Сюди належать **Літопис Самовидця**, **Літопис Григорія Граб'янки**, **Літопис Самійла Величка** 1720 р. (РНБ), **Короткий опис Малоросії** та ін.

Найбільш строкатою є друга група літописних творів, що обіймає низку, так званих, місцевих літописів, які є складною компіляцією з польських хронік та українських записів. Серед таких текстів варто згадати: **Київський літопис**, уміщений до збірника, створеного між 1700 і 1707 рр. в Межигірському монастирі (зараз у ЛНБ) на підставі літопису, укладеного в 1620 р. монахом Кирилом Івановичем і переробленого та доповненого літописними замітками 1648 – 1699 рр. (в цьому ж збірнику міститься й **Межигірський літопис** з подіями 1608 – 1700 рр.); **Острозький літописець**, що фіксує події на Волині та в Галичині з 1500 по 1649 рр. (збереглися списки різних редакцій 1636 – 1690 рр. у ЛНБ, НБХ, ДІМР); **Львівський літопис**, присвячений в основному подіям у Львові до 1650 р. і включений до складу збірника, укладеного в 30 – 40-х рр. XVII ст. Михайлом Гунашевським (НБУВ); **Хмільницький літопис**, який охоплює період 1636 – 1650 рр. і є своєрідним щоденником, до якого вносилися найбільш вагомі, на думку автора, події (ДІМР); **Замойський літописець**, що висвітлює історію до 1649 р. (ВНБ); **Добромільський літопис** з хронікою 1648 – 1700 рр. (ЛНБ); **Підгорецький літопис**, створений у 1699 р. ієреєм Василієм і доповнений бл. 1715 р. ігуменом монастиря Парфенієм Ломиковським (ЛНБ); **літопис Густинського монастиря** (не плутати з Густинським літописом!), створений у 70-х рр. XVII ст. з охопленням 1600 – 1641 рр. та з доповненнями про події 1671 – 1703 рр. (РДБ); **Чернігівський літопис**, що містить хроніку 1497 – 1764 рр. (один із списків в НБУВ); **Мгарський літопис**, що змальовує події 1695 – 1745 рр.; **Кройничка Мотронинського монастиря** XVIII ст.; **Сатанівський літопис**; **літопис Загорівського монастиря**

¹ Мицик Ю. Украинские летописи XVII века. Днепропетровск, 1978, с.17

(друга половина XVIII ст., ХНБ) та ін. На основі аналізу цих літописів можна більш повно уявити шляхи розвитку історичної думки в Україні та прагнення і настрої суспільства того часу.

З XVIII ст. в Україні маємо ще такий жанр як щоденники та хронічки. Збереглося, зокрема, десять томів щоденників наказного лубенського полковника (1721, 1723 – 1725 рр.) та генерального підскарбія (1740 – 1762 рр.) **Якова Марковича**, щоденники генерального хорунжого, полкового судді та полкового обозного **Миколи Ханенка** (1691 – 1760), генерального писаря (1702 – 1708 рр.) **Пилипа Орлика**.

Розвиваються і літературні жанри. Збереглися рукописні збірки духовних поезій, історична драма **Феофана Прокоповича Володимир** (ЛНБ). **Семен Дівович** у 1762 р. написав поему **Розмова Великоросії з Малоросією** в якій боронив право України на автономію. У тому ж руслі писав і **Григорій Полетика**. Найяскравішою постаттю XVIII ст. є **Григорій Сковорода** (1722 – 1794) – автор численних поезій, підручників з поетики та етики, філософських трактатів. Залишилися в рукописах і **курси лекцій**, що читали викладачі Києво-Могилянського колегіуму.

Серед юридичної літератури маємо списки **Литовських статутів**. Цікаво, що Другий Литовський статут, прийнятий у 1526 році, застосовувався на Волині та Лівобережній Україні до 40-х років XIX ст. і, відповідно, поширювалися його списки.

Серед збережених пам'яток майже немає підручників. Це і зрозуміло – їх "зачитували", а окрім того роль підручників відігравали книги для служби Божої. Перелік таких багатофункціональних книг подає Іван Вишенський: "...краще тобі вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол, Євангеліє та інше, що до церкви належить"¹.

Все ж маємо рідкісні свідчення, що вказують на поширення у XVII ст. рукописних підручників, зокрема збереглося дві копії **Граматики Івана Ужевича** 1643 і 1645 рр. Серед пам'яток музично-педагогічної літератури є рукописні кодекси з теорії музики починаючи з 50-х рр. XVII ст. (хоча вони не були первістками нової педагогіки)². Це – трактат **О пінії Божественном Єпифанія Славинецького** (копія 60-х рр. XVII ст. зберігається в НБУВ), посібник **Наука всяя мусикії** анонімного автора (РНБ), **Граматика музикальна** з 1723 р. **Миколи Ділецького** (на сьогодні відомо понад 20 рукописних списків, в тому числі автограф, датований 1723 р., НМЛ). У 40-х рр. XVIII ст. в рукописах поширюється музичний **Буквар** і **Граматика Михайла Березовського** (РДБ), у 50-х – партесна **Азбука Гаврила Головні** (РЦГАДА).

Окреслюючи репертуар, слід також пам'ятати, що основна маса книг другої половини XVI – XVIII ст., що дійшла до нашого часу, потрапила в новітні книгозбірні з церков, менше – з монастирських збірок і зовсім поодинокими є примірники, які в XVI – XVIII ст. належали приватним особам чи навчальним закладам. Саме

¹ Вишенський І. Твори. Київ, 1959, с. 57

² Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII століття. Київ-Львів-Полтава, 2002, с. 305

збереженість, в основному, сектора репертуару книг, що використовувалися в монастирях та церквах, значною мірою пояснює нам його певну обмеженість.

Підсумовуючи огляд репертуару збережених рукописних книг України другої пол. XVI – XVIII ст., можна констатувати, що він суттєво розширився у порівнянні з попереднім періодом. Це почасти можна пояснити і традиційністю у підборі книг для переписування, що прийшли з попереднього періоду і універсальністю використання книг цієї групи, а також значною секуляризацією репертуару. Сфера функціонування рукописної книги в Україні в XVI – XVIII ст. значно розширюється, охоплюючи різні аспекти життя людини: при релігійних обрядах, у навчальному процесі, в суспільному та приватному житті.

